

**ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՊՈՐՏԻ ՄԻՍԻՈՆԱՐՆԵՐՈՒ
ՆԱՄԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԵՐԸ
ԱՅՆԹԱՊԻ ԵՒ ՄԱՐԱՇԻ ՄԷՋ 1922Ի
ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԵՏԵՒԱՆՔՈՎ
ՍՏԵՂԾՈՒԱԾ ԻՐԱԴՐՈՒԹԵԱՆ,
ԵՒ ՄԻՍԻՈՆԱՐՈՒԹԵԱՆ ՎԱՂՈՒԱՆ ՄԱՍԻՆ¹**

ՅԱԿՈԲ ՉՈԼԱՔԵԱՆ

hagopcholakian@hotmail.com

Ա. ՇԱՐՔ. ՄԻՍԻՈՆԱՐՈՒՀԻ ELIZABETHԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Առաջին շարքը կը ներկայացնէ Այնթապի մէջ ամերիկեան պորտի պատասխանատու միսիոնարուհի Elizabethի² երեք նամակներու պատճենները, որոնք հաւանաբար արխիւային նպատակներով մեքենագրուած են Հալէպ՝ Պորտի Սթասիոնին կողմէ: Պատճենումը կատարուած է յաջորդական էջերու վրայ, դուրս դրուած են նամակի յղումը, որ հաւանաբար Հալէպի Սթասիոնն է կամ անոր պատասխանատու միսիոնարներէն մէկը: Պահպանուած են գրութեան թուականն ու վայրը, նամակագիրի անունը դրուած է վերջին նամակի վերջաւորութեան: Նամակները կը կրեն 3, 5 եւ 13 Դեկտեմբեր 1922 թուականները: 5րդ էջին ետին մելանով ձեռագիր գրուած է «Mr. Nowbridge, Dec. 1922», հաւանաբար ան, որուն կը յղուի պատճենումը:

Նամակագիրը կը ներկայացնէ Այնթապի գոյամարտի յաջորդող շրջանին Այնթապի մէջ տիրող վիճակը ընդհանրապէս ու մասնատրաբար Ամե-

¹ Այստեղ հրապարակման տրուած բոլոր նիւթերը ձեռք անցուցած են Հալէպի նախկին Քոլէճի (Ալեքսիոս քոլէճ) շէնքերէն մէկուն նկուղէն, ուր անոնք լքուած մնացած էին տարիներէ ի վեր: Ինծի հետ էր տոքթ. Ռ. Ճեպէճեանը: Վերջերս այս նիւթերը յանձնեցի Երեւանի Ամերիկայի հայ անտարանչական միութեան կեդրոնի նորաբաց արխիւատան:

² Հայ կեանքի մէջ աշխատած Ամերիկեան առաքելութեան, եւ ոչ միայն, միսիոնար-միսիոնարուհիներէն շատերու մասին հնարատր եղած չէ յղումներ կատարել: Հայ անտարանչականութեան նուիրուած ուսումնասիրողիւններ ոչ բոլորին մասին անհրաժեշտ տեղեկութիւններ կը փոխանցեն: Ո՞վ է Elizabethը: Կրնա՞յ իզգապէլ Մերիլլը ըլլալ, Dr. John Merillի կինը, Թրոպիք միսիոնարական ընտանիքի դուստրը, որ Այնթապի եւ Հալէպի մէջ կրթական ասպարէզէն ներս մեծ աշխատանք տարած է (Տիգրան Ճ. Խրլոբեան, *Ոսկեմայրեան Հայ Աւետարանականութեան, Բ. հոր*, տպ. Ա. Տէր-Սահակեան, Պէյրութ, 1951, էջ 129-30): Այստեղ պար-բերաբար յիշատակուող Johnը նո՞յնն է: Ճոն Մերիլ եղաւ 1924ին հիմնուած Հալէպի Մանչերու բարձրագոյն վարժարանի, յետագային Aleppo collegeի տնօրէնը (Յակոբ Չոլաքեան, *Սուրիահայ դպրոցի պատմութիւն, Ա. հոր*, Էդիթ պրինտ, Երեւան, 2021, էջ 543):

րիկեան պորտի հիմնական կեդրոնին մէջ պատասպարուաող գաղթականներու եւ «մեր ժողովուրդի» գաւակներուն վիճակը: Այնթապի գոյամարտը տեւած էր 314 օր, 1 Ապրիլ 1920-8 Փետրուար 1921: Ֆրանսացիները լքած էին Այնթապը ու քաշուած հարաւ: Հայերը ոչ մէկ ապահովութիւն ունէին: Սկսած էր զանգուածային գաղթը դէպի Հալէպ: Թուրքերը ամէն խժոժութիւն կը կատարէին, որ հայերը հեռանան, իսկ հեռացողները Հալէպի ճամբուն վրայ կողոպտուի կ'ենթարկուէին: Նամակագիրը կը յայտնէ այն միտքը, որ իշխանութիւնները դիտումնաւոր կերպով կ'ընեն ամէն ինչ, որպէսզի հայերը հեռանան: Մինչեւ Դեկտեմբերի սկիզբը հայկական թաղերը ամբողջապէս պարպուած էին, թուրքեր հաստատուած էին կիսակործան թաղերուն մէջ: Տակափն կային որոշ թիով հայեր, որոնք յատուկ արտօնութեամբ ապաստանած էին Ամերիկեան միսիոնարութեան կեդրոնը, կաթոլիկ հայեր ապաստանած էին նաեւ լատինաց վանքին մէջ: Նամակագիրը անուններով կը յիշատակէ իրենց կեդրոնին մէջ ապաստարան գտած «մեր ժողովուրդէն» շարք մը անձեր, որոնք մեծ դժուարութեամբ կամաց-կամաց կը յաջողցնեն ուղարկել Հալէպ: Նամակագիրը լուրջ մտահոգութիւններ կը յայտնէ Սուրիա հասած հայ գաղթականներու վիճակին մասին, միջնորդութիւններ կ'ընէ ոմանց գործ ու տեղ հայթայթելու կապակցութեամբ:

Նամակագիրը կը յայտնէ, որ Այնթապ նաեւ կայարան մը կը դառնայ Մարաշէն եւ Խարբերդէն ելած նոր գաղթականական խումբերու, որոնց իրենք տեղ կը տրամադրեն կառավարութեան արտօնութեամբ ու կ'օգնեն անոնց Հալէպ տեղափոխուելուն: Հալէպէն շատեր կ'անցնէին Լիբանան ու Պաղեստին: Կը խօսի յոյն գաղթականներու մեծ խումբի մը մասին: Այնթապի հրեայ ընտանիքներէն ոմանք եւս կը գաղթեն: Կ'ըսուի, որ քիւրտերն ալ պիտի տեղափոխուին Քիւրտիստան: Այնթապ իսլամ քաղաքի մը կը վերածուի:

Այդուհանդերձ, Այնթապ գտնուող միսիոնարներէն ոմանք կը ծրագրեն հայերու ամբողջական աքսորէն ետք ամերիկեան պորտի աշխատանքները շարունակել նոյն կեդրոնին մէջ, այս անգամ՝ ամբողջապէս թուրքերու հետ աշխատելով. նամակագիրը կը յայտնէ. «I know Dr. Barton is eager for missionary work to be done for the Turks. I want it too, and I want to have a small share in such work myself, if I may. But I do not think that the leading men among them want it, except as purely philanthropic work may be permitted»: Գիտենք, որ Կեդրոնական Թուրքիոյ միսիոնարութիւնը բժշկական, բարեսիրական եւ կրթական բոլոր գործունէութիւն կը ծառայէ Այնթապի մէջ գէթ մինչեւ Բ. աշխարհամարտի տարիները: Դժբախտաբար հայ պատմագիտութիւնը քիչ զբաղած է արեւմտեան միսիոնարութիւններու գործունէութիւնը ըստ էութեան վերլուծելէ՝ առաւելաբար «հայասէր» նուիրեալներու մասին խօսելով: Մինչ, կը նկատեմ, որ արեւմտեան եւ թրքական պատմագրութեան մէջ պորտի գործունէութեան մէջ քաղաքական գունաւորում մը տեսնելու միտում կայ: Օրինակ, խօսելով Այնթապի մէջ պորտին

մասին, David Mattox գրեթե կ'անգիտանայ, որ մինչեւ Ա. համաշխարհային պատերազմի աւարտը՝ անոնց գործունէութեան գլխաւոր դաշտը եղած էր հայութիւնը եւ հայեր եղած են անոնց գլխաւոր գործակիցները, ու փայլուն կերպով կը ներկայացնէ առաքելութեան գործունէութիւնը մինչեւ համաշխարհային Բ. պատերազմը: Ան կը գրէ. «*They have set an example which has encouraged both the general population and the Turkish Government to be friendly to the United States. I believe that it is in no small part due to these heroic and selfless people that Turkey is both a free nation and an ally of the United States of America We can be thankful that Turkey itself continues to be a stable balancing influence in the Near (Middle) East*»³: Նման մօտեցում կը ցուցաբերեն նաեւ թուրք ուսումնասիրողները⁴:

Նիւթին առնչութեամբ՝ Գէորգ Սարաֆեանի *Պատմութիւն Անթապի հայոցի* համապատասխան գլուխին մէջ, մանաւանդ Կիլիկիոյ Բ. պարպումէն ետք անդ ստեղծուած իրավիճակին եւ հայոց խլեակներուն մասին նիւթ չենք գտած: Միսիոնարութիւնի Elizabethի վկայութիւնները կարելի է:

Ա1⁵

Aintab, Turkey,
December 3, 1922

Ever since returning from Kilis I have wanted to write you, but so far have not done so, partly because I have been very busy and tired seeing people, trying to find things to give them for the journey, and help them in other ways, and partly because I did

³ David Mattox, American Missionaries In Turkey, http://www.isely.info/WH/Merrill/Turkey/American_Missionaries_in_Turkey.htm :

⁴ Çağla Kiliç, *American Missionaries in Marash on the Eve of the Great War*, Department of International Relations İhsan Doğramacı Bilkent University, Ankara, 2017, PDF.

⁵ Այստեղ Հալէպէն Այնթապ իր ուղեւորութեան մէջ Elizabeth նախ կը նկարագրէ Քիլիսի վիճակը, ապա՝ Պէյրութէն Dr. Kristensenի հետ իր ճամբորդութիւնը դէպի Այնթապ. Գազուզլու կը հանգրուանեն գիշեր մը, այնտեղ խանի մը մէջ կը տեսնէ հայ գաղթականներու աղէկտուր վիճակը, կը ցաւի, որ ոչ մէկ բանով կրնայ օգտակար ըլլալ: Մարաշէն եւ Խարբերդէն գաղթականներ կը հասնին Այնթապ: Կը թուէ Հալէպ մեկնողները: Ճամբան կը կողոպտուին: Ճամբան անոնցմէ գումար կը պահանջեն: Ստահոգ է, թէ գաղթականները ինչպէ՞ս պիտի տեղաւորուին Հալէպի մէջ: Պորտի հայ աշխատակիցները յատուկ արտօնութեամբ կը պատասպարուին կեդրոնին մէջ: Միսիոնարները երեք հոգի են՝ ինք, Lorrin եւ John: Անունով կը յիշատակէ իրենց միջոցներով Հալէպ դրկուած ու տակաւին իրենց քով մնացած հայ անտարանական համայնքի դէմքեր. Դետոնդ Խոճան (Hospital chaplain) իր կնոջ եւ երեք մանուկներուն հետ, տղաք. Լետոնեանի այրին եւ զաւակները, Ս. գիրքի սերտողութեան կիներէն՝ Նուրիցան եւ ուրիշներ, Սեդրակ Խոճան, Եփրուի, Մովսէս Էֆենտին (our dispenser) եւ իր կինը, իրենց հետ է փրոֆ. Ալեքսան Պեզճեանի ծերունի կինը եւ աղջիկը՝ Ֆլորա, Թագուիի՝ իր աղջկան, Եսթեր՝ իր աղջիկներուն հետ, Մարգարեան ընտանիքը, Ճիպինէն Սիմոն Խոճային այրին՝ Արմէնուի Մարգարեան: Մնացողներուն հոգ կը տանին:

not know what or how much to write. I could not bear that you and mother should hear news that I knew would give you great sorrow, and yet it seemed as if I could hardly know how to write and not say anything about the troubles all about us. Lorrin says he has written to John and has told of this new exile.

My letters from Kilis were written under considerable difficulty. Conditions there rapidly became very bad and the people were in great fear. Lawless acts were committed, the refugees and the Armenians of the town were jeered at and threatened; it seemed as if an effort was made to force the people to leave, in this way. There was almost no one left who could plan or speak for them, but our good deacon, who for some months has been the unpaid preacher, was quiet and sensible and trustful. So were the Bible women and some other women but nearly all were in great confusion and distress. I was glad I could be with them. Heavy rains came on. Dr. Kristensen, returning from a hurried trip to Beirut, came in Friday night, and said he could take me on with him. Our attempts to get a car or wagon and our experiences in coming, from Sunday morning till Monday noon, would make a long story. We finally got a car, which was bagged in deep mud some distance out. We met Aintab friends, some in a big car, also stuck. After waiting some time in the mud, we transferred to a small ramshackle wagon, and set out once more after a hurried lunch and some small delays, got to Kazuklu and spent the night in a village agha's house, where Dr. K. saw many patients and I translated and talked with the people. It was hard to sleep, but we were very thankful for food and warmth and shelter. We started in a cold, driving rain and through the deep mud. I can hardly describe the wretched condition of the party of poor Armenians trying to get started in the yard of the khan. I was so helpless to do anything for them that I broke down and cried like a child. We had a long, cold ride, but as we neared Aintab the road was better and we had no accident. My clothes were wet and my feet soaked. I had lost my rubbers. But a borrowed blanket helped much to keep out the wind, and no lasting harm came, though I have not been well in some ways, since coming back. But our discomforts are nothing compared with the great trials of the poor people. Dr. K. was able to start on the same day with a car for Marash. Many Marash people are now coming out, also people from the Harpout region. both Armenians and Greeks. The people have been going steadily from here for the past two weeks, as they could get ready, sell their possessions, and get conveyances. A large party left this morning, among them Ghevont Hodja (Hospital chaplain) and his little wife and three little children, and Dr. Levonian's widow and children. It has been hard to part with Nuritza, our dear Bible women and other personal friends. We have heard that Setrak Hodja, Ebrouhi (Bible women) and others were robbed on the way in French territory as well as Turkish. Guards have been put on some parts of the road. Large sums are demanded from the men before they leave here, and sometimes by the guards. Ebrouhi had three liras with her for her mother's expenses, from the money Mother set me, and a month's salary. She needed every bit of it. The poor, helpless old mother died on the way, or just after reaching Aleppo. The drivers and muleteers ask a great deal for their fares, and it has been a great problem where to get money to send all the poor and helpless ones. People have sold food supplies, furniture, etc., though at a great loss usually. Of course, many will now be without homes or work in Aleppo. We hope our Christian workers or most of them can get work in

time. They and others, too, showed calmness and trust in God, and we praise Him for that, and for their readiness to take up work elsewhere. We have special permission to keep our necessary helpers and hospital workers and their families. All these are now living in our compounds, also the bookseller and his wife, as it was not safe for them to be outside. Movses Effendi (our dispenser) and his wife have a room in the Seminary, and now the old mother (wife of Professor Alexan Bezjian) has come to live with them, as her daughter Flora and the family left early this morning. A few very poor old and helpless ones will stay on for the present near the hospital, and we shall have to care for them. It is pitiful to see how the old people dread going away. After much hesitation, Takouhi and her daughter and Yester and her girls decided to go, and it was a great job to get them ready and send them off, and also their loads. But at last they went with the Makanians and another family. Poor Armenouhi Bekiarian (wife of Simon Hodja of Jibin) died before I returned, a blessed release from her suffering.

I suppose after this I must write briefly by post. We do not know what order will come to us, but are waiting for God to guide. In the mean while we have plenty to do. I think we must prepare ourselves and what we would take in case of a sudden journey, but we may stay on for a time. Many pray for you and send selams⁶. We think the common people (Turks) are sorry for this change. We had a good meeting and Thanksgiving dinner at Virginia Shepard's. We could truly praise God for special blessings.

Ա2⁷.

Aintab, December 5

I wrote you a letter, I think, on Sunday about conditions here, my stay in Kilis, my journey up here, and told of friends who have left us. I think everyone is so tired after the strain of the past weeks that it is hard to think and write connectedly. And

⁶ Բարեւներ:

⁷ Բ. Նամակին մէջ կը յիշուին միսիոնարներ Lucile (Miss Foreman), John, Dr. Chambers, որ ծեռնամուխ է Սուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ հայերը վերակազմակերպելու գործին: Dr. Bartonի մասին կը գրէ. «is eager for missionary work to be done for the Turks. I want it too», կը յիշուի Miss Clarkը՝ հիւանդանոցէն: Նամակագիրը կը յայտնէ, որ «Lorrinը եւ ուրիշներ կը խորհին որ մենք պէտք է մնանք հոս, նաեւ օգնենք հիւանդանոցին»: Հալէպ հասածներով մտահոգ է: Dr. Chambersը տրամադիր է օգնելու ու վերականգնելու գաղթականներու վիճակը: Կը յայտնէ, որ Dr. Hamilton եւ ինք տակաւին բարեկամներ ունին քաղաքին մէջ:

Հալէպ հասած են Սեդրակ Էֆենտին, Ղեւոնդ Խոճան, Յովհաննէս Շնորհոքեանը, Պայալլի կիներէն երեք հոգի: Այնթապի հայոց եկեղեցին գրաւուած է: Պորտի եկեղեցին տակաւին կը մնայ, բայց հաւաքները կը կազմակերպեն Սեմինարիի ճաշասրահին մէջ, հոգեւոր հաւաքներ կը կազմակերպուին: Քաղաքին մէջ տակաւին քանի մը հայեր կը գտնուին: Հայկական շէն թաղերուն մէջ միայն թուրքեր եւ քիւրտեր կ'երեւին: Հոն թուրքեր կը տեղաւորուին: Քաղաքը կիսաւեր վիճակ մը ունի:

Կը յիշատակուի Նուֆուս անունով քրիստոնէայ կին մը, որ տակաւին Ս. Գիորջը կը քարոզէ: Կ'ըսուի, որ քիւրտերը այստեղէն Քիւրտիստան պիտի տեղափոխուին:

there is so much that should like to tell you. As Lucile (Miss Foreman)⁸ sees the people who reach Aleppo, she will get information and I am sure will try to write to you. Setrak Effendi and Ghevont Hodja have John's address, and I hope they can soon write fully to him. They and Hovhannes Shnorhokian will be recommended to our own missionaries in Syria for religious work, and three Bible women we hope can soon get to work in Aleppo and Beirut. All these workers are showing God's grace in their spirit and lives, trusting Him for themselves, their work, and their people, and eager to serve elsewhere as God guides.

We had a long station meeting yesterday to talk over various problems. I think Lorrin and the others feel that we must all stay here for the present and go with work that we have to do. Of course, we can all keep busy working in the hospital, studying, and helping the people in our compounds and a few poor neighbors, and getting a good many things ready in case we ourselves are pushed out. But I keep thinking of the thousands gathered in Aleppo. If it is the duty of most of us to stay here, it seems as if others who are free must soon come to carry on missionary reconstruction work for our poor people who have been driven from their homes, their schools and their churches. As Dr. Chambers⁹ said, when we talked with him in Beirut: If they are not cared for now, they will go down. They are going into an environment that will have a hurtful moral and spiritual influence, and the old ties and helps are going. I know Dr. Barton is eager for missionary work to be done for the Turks. I want it too, and I want to have a small share in such work myself, if I may. But I do not think that the leading men among them want it, except as purely philanthropic work may be permitted. We mean to go on as God leads and opens doors. I expect to visit ward and clinic patients and I hope to get to some homes again, and to get at studying regularly. Only the great need of our own people outside is very much on my heart, and I know that you all will be constantly thinking of and praying for them.

I must not forget to say that I unpacked Isabel's large trunk last week, taking out things I thought she would not want to keep at such a time and that she would like me to give to special friends. We ransacked our own supplies as in war times for things that would keep women and children warm on the cold journey and were very thankful for everything that had been kept till now, that we could spare and that was suitable to give. Miss Clark gave me some warm dark blankets not needed at the hospital and these were a great help, only we were afraid that villagers or soldiers might steal them. Jesse Hodja's old mother and brother sent almost all their goods by camel before they left, and then had word that all had been robbed. The poor old woman was almost out of her mind with distress, for she had foolishly sent all her clothes except the very poor ones which she wore. I was able to give her some money, a blanket, a blanket-robe, and a pair of warm outside socks.

⁸ Լիսիլ Ֆորման եղած է տնօրէնուհի Այնթապի Աղջկանց վարժարանին՝ 1894-1904, 1917-21: 1922ին Հալէպի մէջ կը վերաբանայ Աղջկանց վարժարանը (Խրլորեան, էջ 128-29):

⁹ Տր. Ուիլիլմ Նեսպիր Չեմպլըր, Ամերիկեան առաքելութեան միսիոնարներէն մին, որ գործած է Էրզրում, Ատանա եւ Պէլլուս, ուր մահացած է 1934ին (Խրլորեան, էջ 130-31):

I hope after a day or two to be able to give time to get my things into such shape that if we had to make a sudden journey it would not be very hard to pack quickly. Could you write directions as to the things you would especially like to have sent out, in case we all have to go. Our old hospital cook still holds on for the hospital marketing, and now has many others in the compound to buy for, as it is not safe for a single Armenian family to live among the Moslems. He and his wife have half of a large room in the old orphanage building and the bookseller and his wife are in the other half. Some nurses and their families live in the two buildings and Samuel, the college janitor, and his wife are also in the new orphanage building, in the sheltered back room.

The Gregorian church has been taken by the government. We understand that we could keep our church, but no one would dare to have meetings there. We have the Seminary dining room for our gatherings as in war times. We had a nice company Sunday afternoon, and we hope to have something for the children. I think the women can still keep on with their weekly meeting, and visit and help some feeble ones. There are still some people left in the city, but they must go soon, and then there will be our groups on the compounds, the patients and soldiers in the hospital, a few poor, helpless old people living nearby, we and the city Moslems. It is very strange after so much going about to Armenian houses this last year to go through the empty streets or see only Turks and Kurds, and to look at the deserted, dismantled houses where our friends used to welcome us. Turks are taking possession of some. In our little markets there are only the Turkish faces. How we enter on a quite new experience. Dr. Hamilton and I have still some real friends in the city, and I hope to get to some homes by degrees among the Turks, if the boys will let me alone! We have plenty of house supplies of food and fuel, good warm clothing and bedding, and are far better off in these ways than in war time. But some things have to come from the market, and we do not know how long our men will venture to go into the city streets and markets. In this dreary winter weather, the half-ruined city and surroundings look very desolate. Noufous (a Christian Turkish woman) has come to see us. She still "keeps believing", studies her Bible, and bears with her trying noeker (sister wife). But she longs to have more fellowship. I think this may be the last time I can write freely for a while. A Kurd said to an Armenian that they (the Kurds) are expected to be sent to Kurdistan.

Aintab, December 13

One more last chance to send letters to Aleppo. I wrote several times while away on our trip in Palestine. I hope those letters will reach you. How little we knew at that time what suffering was in store for our poor people. Sometimes it seems as though it must be all a dreadful dream. An "Agence" printed here says that the Powers have agreed to the new deportations. Is there to be no place where the poor and helpless ones can be given shelter. They are not wanted in Syria. Before these new troubles, there were said to be 40.000 in Aleppo, and with all those who are streaming in the number must be very greatly increased. For about four weeks there have been rains, often very steady and heavy, so that the roads are in a very bad state and the condition of the poor refugees is most pitiable. The four thousand Greeks for whose relief and release Dr. Kristensen made his hurried trip to Beirut are now being allowed to come cut in parties and are coming to Aintab. A company came yesterday and today, the children in wagons and with clothing given in Marash, the rest walking with a few on donkeys. Most of the children were taken in here at the seminary, with permission from the government. Miss Norton did all she could to make them comfortable. They had fire, food, some coverings and were SAFE. The trip from here to Aleppo, hard as it is, seems a small thing compared to the long journeys from the north. One of the boys from Alboustans said there was deep snow on the road in some places. But I must not write only of these sad things. Yesterday was a happy day, for we three at the seminary had the privilege of giving some happiness to a little company of poor old women. This was my birthday party and it was a delightful one. We arranged the dining room with cushions and mattresses to sit on, and had two sinis (large, low trays) for the meal. The rain held up all day, except for one or two little showers and some of the time the sun came out, and with a good fire the room was very cheerful. We had pilaf and squash stew and then kadaif¹¹ and coffee, and how they did enjoy it all. One of them was lame, another a nice, cheery, deaf old lady, Blind Yester was a third, partly deaf and feeble, and there was old Hatoun, who is also very feeble. One old lady, paralyzed from the waist down, was carried in from the room where she lives and settled in a corner. We three and our cook ate with the old women and made up quite a company. After our dinner was

¹⁰ Կը յիշուի Miss Nortonը, որ կը հոգայ Մարաշի ճամբով Այնթապ հասած 4000 յոյն գաղթականները: Անոնցմէ մէկը կ'ըսէր, թէ թանձր ծիւն էր Ալաիսթանի կողմերը: Dr. Kristensen անոնց հարցով Պէրյոյֆ կը մեկնի: Պետական արտօնութեամբ անոնք առժամապէս կը դրուին Այնթապի Սեմինարիին եւ յարակից շէնքերու մէջ: Իր տարեդարձին առթիւ կը կազմակերպէ հաւաք ու հիւրասիրութիւն: Կը նկարագրէ գաղթականները Հալէպ տեղափոխելու համար վարձուած կառապանին խժոժութիւնները եւ ծերերուն վիճակը:

Տեղեակ է, որ քանի մը կաթոլիկ ընտանիքներ պատասպարուած են լատինաց վանքին մէջ: Հրեայ ընտանիքներէն ոմանք գաղթած են: Այնթապը ամբողջապէս իսլամ քաղաքի մը կը վերածուի: Առաքելեան մականունով վաճառականը հիւանդանոց է: կը բուժուի:

¹¹ Քաղցրաւենիք մը:

over, we talked, the old heads coming together as they talked about the old days and told old stories. We had some music on the Shepard's Victoria, and the two deaf ones came in turn to sit in front of it. I brought some photographs of old friends to show them and told them a little about Jerusalem, and then we had some singing of old hymns. The singing was rather quavering. Then there were a few words of comfort. The day before had been a full one. Most of the morning went in a struggle to start three old women off for Aleppo. They had clothes and bread, and two had bedding and a little zahireh (provisions). One, an old Greek refugee, was carried down from the hospital to the main road by a porter. We gathered them and their belongings together, and waited for the wagon. When the wagon came, and the driver found that he had to take these three with four other refugees women already there, and that of the new ones one could see very little, one was so weak she looked as if she would soon die, and that the other two had very few wits, he was so angry that it seemed as if he would burst. He shouted out oaths and vile words and turn around like a crazy man. A crowd gathered and officers and soldiers hung over the balcony of the hotel to watch the "drama". we talked and persuaded, but to no purpose. We had shoved and dragged the old Greek into the wagon and propped her up and helped the others in, but we finally had to have the Greek woman lifted out and carried back to the hospital and send the two on the money paid for three. By mistake the bedding and food supplies of one who went were pulled off and left behind, but we did them up and sent them on later. These and some other helpless ones should have been sent before with someone to care for them, but at first we thought that such people could stay. Now there are only eight or nine of these helpless ones left. I hear that there are some Catholic families living in the monastery, and that only part of the Jewish families have gone. The rest of the city people must be all Moslems. Arakelyan, the merchant, is in the hospital. He was shot in the head in the street, and will lose an eye, but we hope will recover.

Virginia and the children are well and are all comforts. Fred is a rosy darling.

I have begun visiting the clinic patients. The women are nearly all of them very friendly. We began our little Sunday school last Sunday morning.

Much love to you all.

(Signed.) ELIZABETH

Բ. ՇԱՐՔ.- ՀԻՆԳ ՏԵՂԵԿԱԳՐԵՐ

1915ին Մարաշի բնակչության 40,000ը հայեր էին: Մարաշի հայերը տարագրության մեծ կորուստներ ունեցան: 30 Հոկտեմբեր 1918ին թուրքերը հեռացան Կիլիկիայէն: Ֆրանսական զորքերը մտան Կիլիկիա: Մարաշցի վերապրողները վերադարձան: Մարաշ հաստատուեցան 25,000 վերապրող հայ:

21 Յունուար 1920ին քեմալական զորքերը յանկարծակի յարձակումով զգալի կորուստներ կը պատճառեն Մարաշի ֆրանսական կայազօրին: Հայկական թաղամասերը կ'ենթարկուին ռմբակոծութիւններու: Հայ բնակչութիւնը կը դիմէ ինքնապաշտպանութեան: Շուրջ քսան օր կը տեւէ գոյամարտը: 10 Փետրուարի երեկոյեան ֆրանսական հրամանատարութիւնը

կ'որոշէ լքել Մարաշը: Կ'ըսուի, որ ֆրանսացիներու հեռանալէն ետք Մարաշ մնացած էին 11,000 հայեր: Բազմաթիւ հայեր կ'առեանագութիւն ու կը սպաննուին, նոր սպանդ կազմակերպելու սպառնալիքներ կը հնչեն: Ասոնք եւ օրինաւոր միջոցներով Սուրիա անցնիլ կ'որոշեն: Շատեր ճամբու վրայ նոր եղեռնագործութիւններու կը հանդիպին: Մարաշ մնացողներուն ապաստանարան տալու ու շատերը Սուրիա տեղափոխելու գործին մէջ մեծապէս օգտակար կ'ըլլան Ամերիկեան նպաստամատոյցի (Near East Relief) ներկայացուցիչները եւ ամերիկացի միսիոնարութեան կեդրոնին մէջ տակաւին գործող քանի մը միսիոնարներն ու միսիոնարուհիները: Վերջիններէն կը յիշուին Rev. J. K. Lyman, Miss Blakely, Miss Ainslee, Miss Hardy: 1922ի վերջաւորութեան հատուկենտ հայեր կը յիշատակուին այս տեղեկագիրներուն մէջ¹²:

Բ1¹³.

¹² Գր. Հ. Գալուստեան {Կիլիկեցի}, *Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ հերոս Ձէյթուն*, տպ. Կոչնակ, Նիւ Եորք, 1934, 827-30:

¹³ Մարաշի կալուածոց տեղեկագիրը Կեդրոնական Թուրքիոյ առաքելութեան տարեկան ժողովին: Ստորագրած է Sage Woolworth, Marash Station Treasurer: Կը յայտնուի, որ միսիոնարութեան չորս համալիրներ արձանագրուած են կայսերական արտօնութեամբ՝ Ռեզիտընսը, Սեմինարին, Քոլէճի գլխաւոր շէնքը եւ Միւզիք պիլտինկը: Պուլա եւ Էպենեզէր որբանոցներու մասին փաստեր չկան, որ Ամերիկեան Պորտի միսիոնարութեան կը պատկանին: Էպենեզէր կամ Աքքենեզէր մանչերու որբանոցի շէնքն է, իսկ աղջիկները կը մնան առանձին տուներու մէջ, ինչպէս՝ Պուլայի մէջ տիկին Զիա Սալիպեանի տան մէջ (Գալուստեան, էջ 485-90): Ռոզա Սալիպեան անուն մէկը իբրեւ բաժնեկից՝ կ'ուզէ բնակարան ունենալ Պուլայի մէջ եւ վարձքերէն՝ բաժին: Դատարան ալ կը դիմէ, բայց կը մեկնի: Զինուոր մը կը ներկայանայ՝ պահանջելով Պուլան իբրեւ «բռնագրաւեալ կալուած»: Կը յայտնուի, որ կալուածները կրնան ձերբագատիլ ամէն տեսակ բռնի տիրացումներէ՝ ամէն տարի տուրք վճարած ըլլալու փաստով եւ Մուսթաֆա Քեմալէն եկած հեռագիրով մը, որով կը հրահանգուի, որ ոչ ոք միսիոնարական հաստատութիւններուն միջամտութիւն չունէ:

Մարաշի Ամերիկեան առաքելութեան ներկայացուցիչ Լեմանի եւ գերմանական Հիլֆսպուլստ ընկերութեան ներկայացուցիչ Herr von Dohblerի (?) կողմէ ստորագրուած պայմանագրութեամբ մը Մարաշի գերմանական կալուածները 1919ին դրուած էին Ամերիկեան Պորտի խնամակալութեան տակ: Կառավարութիւնը 1920ին կը մերժէ միսիոնարութեան լիազօրութիւնը գերմանական կալուածներուն վրայ. կը բռնագրաւուին Հարունիի որբանոցը, Փազարճըքի ագարակը, Պէյթ Շալումի որբանոցը, Տելիչի թաղի գերման ագարակը եւ Տուրնալի այգին: Հիւանդանոցը եւ Բեթէլ որբանոցը կը մնան Պորտի տնօրէնութեան տակ: Պետական Emvalu Metruce Departmentը կրկին կը փորձէ տիրանալ Բեթէլ որբանոցին եւ հիւանդանոցին: Առաքելութեան կողմէ Լեմանը եւ Նիր Իսթի կողմէ տորք. Պէլլը կը հեռագրեն Անգարա: Անկէ պատասխան կու գայ չմիջամտել Պորտի գործերուն: Քոլէճի շէնքը կը գործածուի իր նպատակին: Ռեզիտընսի մէջ Միս Timmon է իր որբերով: Գլխաւոր շէնքի սրահը կը գործածուի եկեղեցական արարողութիւններու

MARASH REPORT ON PROPERTY FOR THE ANNUAL MEETING OF THE CENTRAL TURKEY MISSION

Four compounds belong to the Mission, and at no time has our right to these compounds been questioned: namely, the Residence, Seminary, Main College, and Music Building Compounds. These are recorded in the name of the Mission by Imperial Irade.

Our Orphanage properties, known as Beulah and Ebenezer, are constantly subject to question. In the deed there is no reference whatsoever to the fact that he is a missionary of the American Board.

About a year ago one Rosa Salibian came to us claiming a share in the property and producing an "ilam" of the court later than ours and contrary to it. She wanted a place to live in Beulah and a share of the back rent. We declined, and said that the one basis on which we would settle would be to pay down a sum of money to be agreed upon, and have her surrender her papers. She was not willing to do this. Although apparently on the point of going to court, she finally brought no action, and now left Marash.

About the first of February a soldier brought a paper ordering the evacuation of Beulah on the basis that it was "emvalu metrice" (Abandoned Property) and was to be occupied by a military officer who had rented from the government. The paper ordering evacuation was not addressed to the Mission, but to the persons who might be occupying the premises. Reply was sent to the officer concerned that the property was ours with the deed in our possession, that we paid taxes every year, and that we were in possession of a telegram from Mustafa Kemal Pasha to the effect that none of our institutions are to be in any way interfered with. The officer investigated, found the facts, and was so angry with the official who had told him that he could have the house, that he had him put out of office. I presume that this was the last straw in an action long pending, but at least it was a straw and since then we have had no attempts to take "English" property.

By a contract signed in Marash by Lyman for the American Mission, and by Herr vonDohbler (?) for the Deutscher Hilfsbund Mission, all German properties in and

համար, պահակի եւ պատսպարեալներու բնակութեան համար: Մէկ տունը կը գործածուի Mr. Woolworthի կողմէ իբրեւ բնակարան եւ աշխատանոց: Պուլայի մէջ Miss Heroldի հսկողութեամբ կ'ապրին տարեց կիներ: Էպենեզէր պարապ է: Քաղաքի կառավարիչը կը յայտնէ, որ մութասարիֆը եւ կալուածոց քննիչը «կը փափաքին մեր կալուածներուն մէջ ապրիլ: Կրնա՞նք նման բան արտօնել»:

Միս Հարոլտն ու Միս Թիմմը Հիլֆսպունտ առաքելութեան աշխատակիցներ են: Ե՛րբ հնարատր պիտի ըլլայ գերման կալուածները դնել անոնց ուղղակի հսկողութեան տակ: Բերթէլ որբանոցը Միս Հարոլտի հսկողութեան տակ է, իսկ հիւանդանոցը՝ Պորտի, միա կալուածները հիմա կը գտնուին թուրքերու ձեռքը:

around Marash have been considered as in our care since 1919. The contract was made when the English were in Marash, and consequently was written in English, was not stamped, and was not recorded at the government, although the latter had information of what was done, and said that that was sufficient. Neither are there signatures of witnesses. As a consequence of these irregularities, the Turkish government has consistently refused to recognize our right to hold these properties. The orphanage in Harunye, the farm in Pazarjuk, and the like, have not been in American hands since the fall of 1920, to say the least. Beitshallum orphanage was taken over by the civil government in April, 1921, and by them given to the military as a hospital. The German farm at Delicli Tash (Within Marash) was taken over at about the same time by the army. Last year the vineyard at Durnali (on the mountain above Marash) was taken as Abandoned Property. We now hold, however, the Hospital and Beitel Orphanage.

About the first of March of this year, the Emvalu Metrice Department was very active and certain people were determined to get German property, either Beitel or the Hospital, or both. Finally I took to the mutesaruf the telegram above mentioned by which Mustapha Kemal Pasha had said that our institutions were not to be interfered with. If I remember correctly, it was in 1919 that the same Emvalu Metrice Department had tried to take over the hospital. Mr. Lyman, signing for the Mission, and Dr. Bell, for the Near East, telegraphed to Angora, and got a strong reply with reference to non-interference in our work. So with this in my hand, I asked the mutesaruf. "Are these properties ours, or are they not?". "I don't know". "Well, on the basis of this telegram are they not ours?". - for this is in answer to a question about German property." "Well", he said, "this states that orders have been sent to the mutesaruf. I will look up the said orders, and let you know what we find, in order that you may take what steps you deem necessary". Since then we have received no information, but neither have our right been questioned.

As to the use of the buildings; the college is using its own buildings. The residence of the Seminary is being used by Miss Timm and her orphans. The main building has its large room used for church services, and the other rooms are used for storage and living quarters for some of our workers. In the residence compound, one house is being used by Mr. Woolworth for residence and work; the other house is temporarily vacant. Beulah is used by the old ladies in charge of Miss Herold: Ebenezer is empty so far as work is concerned, but has its Turkish bekji, and presumably in the last few days the family of the residence compound watchman has moved in.

There are now two questions facing us:

1: A few minutes before the Marash delegation left Marash, the mayor of town came up and said that the mutesaruf and the Milkie Mufetish wished a place to live on our grounds. We are convinced that, while there may be a sincere desire as expressed, there is a game coupled with it, which we hope to understand when we get home. The question we wonder about is this: Can we afford to have such officials on our grounds?

2: Miss Herold and Miss Timm are workers of the Hulfbund Mission; at what time and under what conditions would it be advisable to try to turn over German property into their direct charge? The properties involved are Beitel, which Miss Herold is

now occupying; the hospital, which we are using ourselves and presumably wish to keep; and the many properties now in Turkish hands;

April, 1923.

Report respectfully submitted,

.....Sage Woolworth (ստորագրութիւն)

Marash Station Treasurer.

Բ2¹⁴.

REPORT FOR MARASH COLLEGE
FOR THE ANNUAL MEETING
OF THE CENTRAL TURKEY MISSION
TERM OF 1922 - 1923.

The school was opened the middle of September by Miss Ainslie (and Miss Cold¹⁵ with two full time and three part time native teachers associated with them. By October Miss Rehder¹⁶ had returned from her summer vacation and a little later Miss Balkely¹⁷ came back from her furlough. Miss Ainslie then left for a vacation in America.

Only a few Armenian girls were left to enter the college department. There were two Seniors, four Juniors, and three Freshmen. The preparatory classes were large. In

¹⁴ Մարաշի քոլէճի 1922-23 կրթաշրջանի տեղեկագիրը Կեդրոնական Թուրքիոյ առաքելութեան տարեկան ժողովին: Ստորագրած է Edith Cold, President: Սա հաւանաբար նոյն միս Քոլտն է, որ կը գտնենք Հալէպի մէջ Աղջկանց վարժարան հիմնած Միս Լիսիլ Ֆորմընի աշխատակիցներուն շարքին (Չոլաքեան, էջ 540): Մարաշի Կեդրոնական Թուրքիոյ Աղջկանց քոլէճը նախ իբրեւ աղջկանց տարրական դպրոց հիմնուած է 1856ին: 1861ին Կ'անցնի Պորտի միսիոնարութիւններուն հսկողութեան տակ: 1865ին կը վերածուի Աղջկանց քոլէճի: Սեփական վերջին շէնքը կը կառուցուի 1905ին: Ունէր գիշերօթիկ բաժին: Աղջկանց քոլէճը կը գործէ մինչեւ 1924, բացի Ա. պատերազմի չորս տարիներէն (Գալուստեան, էջ 468-76): Տեղեկագիրը կը յայտնէ, որ դպրոցի տեսչութիւնը կը վարեն Miss Ainslie and Miss Cold, Miss Rehder, Miss Balkely: Երկու մնայուն եւ երեք ժամական ուսուցիչ ունի: Առաջին կիսամեակին բնիկ հայ ընտանիքները կը մեկնին եւ հայ աշակերտուհիներէն՝ շատերը: Կը մնան միայն հինգ հայ աշակերտուհիներ: Թրքուհիներ կը մտնեն նախակրթարան: Միակ մնայուն ուսուցիչը, ամերիկացիներէն բացի, Ֆեւզի Հանուն անունով թուրք մըն է: Կրթութեան տնօրէնը բարեացակամութիւն կը ցուցաբերէ:

¹⁵ Miss Edith Cold, օրոտն տնօրէնուհին:

¹⁶ Miss Pauline Rehder, հաւանաբար նոյն Ռէյտլըն է, որ կը գտնենք Հալէպի մէջ Աղջկանց վարժարան հիմնած Լիսիլ Ֆորմընի աշխատակիցներուն շարքին (Չոլաքեան, էջ 540):

¹⁷ Պէտք է ըլլայ Miss Ellen Blakely, որ իբրեւ տնօրէնուհի եւ ուսուցչուհի հոն կը պաշտօնավարէ 1885-1924 եւ կը մնայ մինչեւ 1929:

addition two little Turkish girls came for primary work. Two others were in the preparatory department. Altogether there were forty two in attendance.

Before the first semester's work was completed, the Armenian families had to leave Marash and the school lost two of its native teachers and nearly all of its pupils. Five Armenian girls, children of those associated with us whom the government allowed to remain, and five Turkish girls are now in the school. Fevzie Hanun is the only full time Turkish teacher in addition to the American. There will be one senior to graduate.

Considerable friendliness is being manifested toward the school. Hardly a week passes that inquiry is not made by parents intending at some time to send their daughters. Although none of all that numerous company has as yet paid the price and entered, yet we believe that they are sincere in their intentions. In the interests of the school many calls are made, especially by Miss Blakely. Usually they are all returned. A new muarifi mudeeri¹⁸ has come, and has shown himself sympathetic and friendly.

Report respectfully submitted,
Edith Cold
President
April, 1923.

Բ3¹⁹.

RELIGIOUS WORK IN MARASH:
A REPORT FOR THE ANNUAL MEETING OF THE CENTRAL TURKEY MISSION
April 6, 1923: Aleppo

In the fall of 1923²⁰ there were three church organizations, Protestant, in Marash, but meeting as one body in two congregations; one of these meeting in

¹⁸ Պետական կրթական տնօրէն կամ կրթական քննիչ:

¹⁹ Մարաշի կրօնական գործի տեղեկագիրը Կեդրոնական Թուրքիոյ առաքելութեան տարեկան ժողովին: Ստորագրած է Sage Woolworth, Marash delegation. Տեղեկագիրը հակիրճ կը ներկայացնէ բողոքական համայնքի երկու եկեղեցիները՝ երեք եկեղեցական կառոյցներով: 1921ին պատ. Աբրահամ Յարութիւնեանի օրով միտում կար այս եկեղեցիները միացնելու: Մինչեւ անցեալ Նոյեմբեր կը գործէին երկու կիրակնօրեայ դպրոցներ: Կը յայտնուի, որ Առաքելութեան համալիրին մէջ պատասպարուած են 85 հայեր՝ որբեր եւ տարեց կիներ, իսկ անկէ դուրս հաւանաբար կան հինգ-վեց ընտանիք: Կիրակնօրեայ դպրոցը եւ աղօթքի ժամը կը կատարուին Առաքելութեան կողմէ: Աղօթքի ժամ մըն ալ ժողովուրդը կը կազմակերպէ. պաշտամունքները կը վարէ Յարութիւն Ճարխտտեանը: Տեղեկագիրը կը յայտնէ, թէ Սուրիոյ ատետարանական գործին մէջ Մարաշի բաժինը պէտք է նկատուի առնուի:

²⁰ Հաւանաբար վրիպակ է. պէտք է ըլլայ 1922ի աշնան:

American Buildings, either the College²¹ or the Seminary²², and the other at first in Beitshallum orphanage²³, and later when that was taken, in a near-by house which had one large room suitable for large groups.

Early in 1921, under the leadership of Badvelli Abraham Harutunian²⁴, the three organizations were merged into one. A long time was taken in going over the list of church members; such people as were still in Marash were interviewed by members of Church Mejlis, some of them several times, to determine fitness and desire to remain in church membership.

Until the general exodus beginning November of last year, most of the time there were two Sunday Schools, corresponding to the congregations. The other was at one time under private native auspices, and later under the Mission.

Church and Sunday Schools collections have been used to pay the debts of the "milat" especially to the government; for church expenses outside of salaries, which have almost entirely been paid from Mission funds, and for relief.

At the present time there are perhaps eighty-five Armenians in our compounds. This includes a handful of orphans, and a group of thirty old ladies. Outside of the compounds there cannot be more than five or six families, if there are that. With these conditions there is no church organization. On Sunday there are three services, Sunday school and a preaching service, the latter being conducted by one Harutune Charhudian who took a five months course in the Seminary; these two services are under the direction of Mission, and the people themselves hold a prayer meeting.

The share which Marash can take in evangelistic and other work in Syria will have to be decided after a thorough understanding of Marash finances.

Report respectfully submitted.

....Sage Woolworth(6)

Marash delegation.

²¹ Աղջկանց քոլէճ:

²² Սեմինարին կամ Մարաշի Աստուածաբանական ճեմարանը հիմնուած է Այնթապի մէջ 1854ին, Մր. Շնայտլըրի եւ տոքթ. Փրաթի կողմէ ու յաջորդ տարին փոխադրուած է Մարաշ: Մինչեւ 1888 գործած է իբրեւ Բարձրագոյն վարժարան: Աստուածաբանական ճեմարան մտնելու համար Կեդր. Թուրքիոյ քոլէճի վկայականը պայման կը դառնայ: Ճեմարանի վարիչ մարմնի անդամները կը կազմուին Պորտի միսիոնարներէն եւ անտարանական եկեղեցիներու միութեան հայ վերապատուելիներէն: Ունի եռամեայ ծրագիր, գիշերօթիկ բաժին եւ գրադարան: Կը գործէր Աղջկանց քոլէճին կից: Վերջին հունձքը կը տրուի 1914ին: Ունեցած է 151 կանոնաւոր ընթացաւարտներ եւ 77 մասնակի դասընթացքի հետետողներ (Գալուստեան, 476-82):

²³ Պէյթ Շալոմ եւ Պէյթէլ (Բեթէլ) Մարաշի մէջ 1898ին հիմնուած գերմանական որբանոցներն են, որոնց շէնքերը պատերազմէն ետք կը գտնուէին Ամերիկեան Պորտի հսկողութեան տակ (Գալուստեան, էջ 490-91):

²⁴ Պատ. Աբրահամ Յարութիւնեան, սեւերէկցի, աւարտած է Մարաշի Աստուածաբանական ճեմարանը, 1922ին: Երկար տարիներ ծառայած է Մարաշի մէջ:

PROPOSED WORK FOR MUSLEM CHILDREN IN MARASH

The following be submitted as a Marash report to the Annual Meeting of the
Central Turkey Mission
Aleppo, April, 1923.

With the general exodus of Armenians from Marash and the subsequent practical emptying of the orphanages, the question came up, "Can we not take in Turkish orphans? In conversation with ~~some men of influence, including~~ various Turkish friends, including some men of influence, we found that there was quite a desire that we take in Turkish children. The conversational stage reached its climax one day when we put the question to the mutasaruf and the belledie reisi, who were calling at the hospital: "Would our taking in of Turkish children be acceptable? They both seemed to think that it would, and, in fact, the mutesaruf (governor) said that there could be no governmental opposition. We had the permission for orphanages, and we could accept whatever children might wish to come.

Shortly before starting for Marash we wrote officially to the Mutesaruf asking by whom the Turkish children should be given to us, at the same time stating that we were planning to present his reply to the Annual meeting, and would give our final reply to his proposition after our return. Just before we left Marash we received a note from the mutesaruf, personal in tone but officially signed: the matter had been referred to the city government: guardians of children had been talked with, and they were in no way willing to turn their children over to a foreign institution; furthermore, should Turkish children be given to a foreign institution, it would be the equivalent of saying that Marash Turkish institutions did not have sufficient capital to look out for their own needs. Very much regretting to make such a report....."

²⁵ Մարաշի մէջ իսլամ մանուկներու համար գործի առաջարկ, ստորագրած է Sage Woolworth, Marash delegation: Մարաշի Առաքելութեան Մարաշի պատուիրակութիւնը հայոց գաղթէն ետք պարպուած որբանոցները կը ծրագրէ յատկացնել թուրք որբերուն: Ասիկա սկզբնապէս լաւ առաջարկ նկատելով հանդերձ, մութասարիֆի վերջին պատասխանը կ'ըլլայ, թէ որբերուն խնամակալները չեն ուզեր իրենց որբերը դնել օտար հաստատութեան մը մէջ:

Պատուիրակութիւնը կը մտածէ երկրորդ ծրագրի մը մասին՝ հիմնել արհեստի դպրոց մը՝ թրքական որբանոցի հետ գործակցաբար կամ իբրեւ առանձին հաստատութիւն: Կը խօսուի ասեղնագործութեան մասին: Պատուիրակութիւնը կը խորհի, որ կան նաեւ այլ արհեստներ եւս տղոց ու աղջկանց համար: Առժամաբար կ'ուզեն աշխատիլ տղոց հետ: Այս գործին համար կը տրամադրուի Mr. Gentle-Cackettի 300 տոլարի գումարը "Muslim Work"ի համար եւ յաւելեալ 100 տոլարը, որ հայթայթուած է Մարաշի կեդրոնի անդամներուն կողմէ: Կ'ակնկալուի ժողովին համաձայնութիւնը՝ այս ծրագրին:

The Marash delegation on route to Marash thought of another plan that might work. Either as a part of the orphanage already recognized by the government, or as a new institution, we would like to start a trade school. The Turks have lately been eager to learn weaving, which has been a standard trade in Marash. Although many of those who recently bought looms, have already tired of it and are trying to sell, there is a real need for weavers, and should children learn in a school, we feel sure that they would stick to it, and that their coming to a day school would be approved. The delegation feels that there are other trades which might be included, for girls as well as boys; and with it all, we think to insist on the learning of reading and writing. Our idea is to start with boys, say ten or fifteen, and then take girls. We have as capital over three hundred dollars sent by Mr. Gentle-Cackett for "Muslim Work" and over one hundred dollars has been made available by members of the station.

If on our return to Marash the Station approves and finds ways and means deemed suitable and feasible, does the Mission approve the opening of a trade school for Muslim boys and girls?

Report respectfully submitted.

... Sage Woolworth

Marash delegation.

P5²⁶.

MARASH REPORT CONCERNING FINANCIAL ITEMS WHICH NEED ACTION AT
THE ANNUAL MEETING OF THE CENTRAL TURKEY MISSION,
ALEPPO, APRIL 1923

Academy²⁷ (1): On hand, \$162.77; 1923 income, interest of \$ 2,226.00, or about \$120. from the American Fund, plus income from Scotland Fund: to be used at discretion of Mission in accordance with instructions from Boston.

Academy Boarding: On hand, \$85.24; to be used at discretion of Mission; Marash Station recommends that it be given to Tarsus.

²⁶ Կեդրոնական Թուրքիոյ առաքելութեան տարեկան ժողովին ներկայացուող Մարաշի տեղեկագիրը՝ իր դրամական տուեալներուն մասին: Ստորագրած է Sage Woolworth, Marash delegation: Տեղեկագիրին մէջ կը մտնեն Ակադեմիայի, Ակադեմիայի գիշերօթիկնոցի, Աղջկանց դպրոցի եւ Պայալլ կանանց, Իսլամական գործի, Աստուածաբանական Սեմիներիի, Սեմիների գրադարանին դրամական հաշուեկշիռները եւ առաջարկներ՝ գումարները ի՞նչ նպատակներու ծառայեցնելու կամ ի՞նչ հաստատութիւններու փոխանցելու մասին՝ տրուած ըլլալով, որ Մարաշի գործերէն ոմանք արդէն չեն գործեր:

²⁷ Մարաշի Ակադեմիան Մարաշի Բարձր. վարժարանի ակադեմիայի բաժինն է, զոր հիմնեց միսիոնար Թոմըս Տէյվիտսըն Քրիսթի՝ նպատակ ունենալով Այնթապի Կեդր. Թուրքիոյ քոլէճին ֆրեշմէն կարգին ուսանող պատրաստել: Գործած է 1891-1914 (Գալուստեան, 465-68):

Girls' Schools and Bible Women: on hand \$49.62; 1923 Appropriation, (Outstation account) \$300. Total available in 1923, \$349.62: Use to be appointed by Miss Cold in consultation with the other ladies.

Muslim Work: Available \$312.50 (Ltq. 500.00 banknotes) from Mrs. Gentle-Cackett; and over \$100 has been pledged for the "Orphanage" proposition if that or some similar scheme be approved.

Theological Seminary: Աստուածաբանական ճեմարանը On Station books a credit of \$741.65: invested in Boston, \$1,414.00; 1923 Appropriation, \$595. plus approximately \$90. endowment: Marash Station requests that the \$741.65 be retained for upkeep, etc., but that the balance be removed from our books, with the idea that such funds as are to be used for theological work might be placed on the books of the School of Religion in Constantinople, and the balance be returned to Boston as lapsed appropriations.

Seminary Library: Աստուածաբանական ճեմարանի գրադարանը has a credit of \$349.20, of which \$212.00 is invested in Boston. There is no immediate prospect of expense in Marash: Shall the whole be invested in Boston, together with the annual income from endowment, about \$80 per year; or can some more immediate use be found for it?

Cemeteries: a proper wall about the cemetery in the Seminary Yard would cost from seven to ten gold liras. Three Americans are in the plot, besides a theological student, and a number of Armenians buried there by reason of war conditions. Marash proposes that such a wall be built, the expense to be divided equally between the ABCFM General Work funds, and the College. We would like to do something about the American Cemetery in the First Church Yard, but doubt that anything can be done now to advantage except possibly attempting to recover one certain grave stone from a Muslim house into which it has been built.

College Building: this account is made up of an appropriation from College funds: of income from the Higher Educational Fund and the D. Willis James Foundation; and from the so called Music Building Fund. The educational funds were put into such an account with the idea that a new building was soon to be needed. In view of the present situation Marash recommends that this account be split into its constituent parts and disposed of accordingly. The total account is now \$2,579.05, of which the greater part had its source in the Higher Educational Fund and the D. Willis James Foundation.

ABCFM²⁸ General Work: On the books we have a credit of \$202.90: 1923 Appropriations give us \$2,812.42: this gives a total 1923 credit, \$3,015.00: for native workers, Watchman, and Postage we reckon the year's expense to be covered by \$700, giving a balance credit at the end of the year, of \$2,300.00. As possible charges against this amount we have Hospital expenses, and the payment of the Hilfsbund dept. A non-official letter would seem to indicate that Hospital debts are to be paid out of the Rehabilitation Fund: but the debts of what Period are not indicated. If last year's "debts" are to be paid, and we count these as the funds used out of General Work appropriations, (Whence necessary funds were taken as a loan

²⁸ American Board of Commissioners for Foreign Missions.

or for definite use according to final word from Boston of from the Mission), then \$1,470 in addition to what has been listed above is available for General Work, and we may expect no additional liability for the present year of 1923: of past debts are not to be cancelled then we may expect charges in accord with Dr. Kristensen's report for 1923 and later, the \$1.470 just mentioned not being available for other use.

American Board of Commissioners for Foreign Missions

The debt incurred by payment of Hulfbund workers by the Mission, and the later refusal of the Hulfbund to recognize this as a debt, and a similar attitude on the part of the Marash and Beirut offices of the Near East Relief, for whom the persons in question were actually working, amounts to \$3,408.60; this amount being reckoned at the present cost to us of Turkish gold lira: There is available a sum of \$1,600 available to meet this in part, leaving as a total to be collected approximately \$1,800.00. The amount mentioned as being available come into being by our making a charge of the actual value of the money paid out, whereas the debit has stood on our books for several years in banknotes, which have had a constantly decreasing value. I must add that the sum available is the gain on the whole of our so-called 'Provisional Account' and part of it may be called on to meet damage from debts to us which are non-collectable. Letters from Boston indicate that the New York Near East Relief may reimburse us for these expenditures, but no definite promise has been received.

Schneider Fund Income: We have on our books a balance of \$233.60 from this fund, which is sent to us as a money for Training Preachers; according to the information which we can get, this money is always credited to Marash, to be turned over by us to Aintab. If the fund has any vital connection with Marash we do not know.

YMCA²⁹ Building: Our books show a credit of \$61.67 under the heading given. The native church at one time seemed to consider this as being in their charge, but I have been unable to find out just the source and terms connected with the money. What disposition should be made of the same?

Report respectfully submitted.

...Sage Woolworth

Marash Treasurer and Secretary

²⁹ Young Men's Christian Association

**LETTERS AND REPORTS FROM THE ALEPPO BOARD MISSIONARIES ON THE
SITUATION OF THE REFUGEES OF AINTAB AND MARASH IN 1922, AND ON THE
FUTURE WORK OF THE MISSIONARIES
(SUMMARY)**

HAGOP CHOLAKIAN
hagopcholakian@hotmail.com

A set of 3 letters (dated 3, 5 and 13 December 1922) and 5 reports written in the Board's Aleppo Station are brought to light in this paper.

The letters describe the aftermath of the Aintab self-defense (which lasted 314 days, between April 15, 1920 and February 8, 1921) and particularly focus on the condition of the Armenians sheltered in the main American center in Aintab. The Board Missionaries underline the intention of the Turkish authorities, who do everything to force the Armenians to leave the city and head towards Aleppo. On their way, however, these refugees were looted and their goods ransacked. The letters speak about the role the Aintab Missionary center plays in giving refuge to Armenian refugees from Marash and Kharpert and in helping with their relocation in Lebanon and Palestine. Besides, the letters discuss the missionaries' role after the exile of the Armenians and the eagerness of the missionaries to work with the Turks in the fields of philanthropy, health and education.

The 5 reports included in this paper speak about the return of the Marash Armenians to their homeland after the armistice and the occupation of the area by the French forces, as well as the attack of Turkish militants and the deportation of the Armenians. The reports highlight the role played by Near East Relief officials in supporting the Armenians in their exile to Syria and Lebanon.